

Lindsey Hilsum, *Sand Storm: Libya from Gaddafi to Revolution* (London: Faber & Faber, 2012), 302 pages.

הדא אבו זיד נסעה לראות את גופתו של מעמר קד'אפי אחרי שנהרג בידי רודפיו. אביה נרצח כמה שנים קודם לכן בידי סוכניו של שליט לוב, ועכשיו היא ביקשה לראות את פניו של האיש שהמיט אסון על משפחתה. כשהגיעה לטריפולי הכניסו אותה לחדר שבו שכב השליט, פניו היו חבולים, גופו מרוסק ומדמם. היא התבוננה בו. 'בסופו של דבר לא הרגשתי כלום', היא סיפרה לי למחרת. 'הוא נראה קטן כל כך. מצאתי עצמי מהרהרת שהוא היה בסך הכול גבר, לא יותר.'

כך מתארת לינדסי הילסום באחד מפרקי הספר המרגשים (עמ' 243; כאן ובהמשך הציטוטים מהספר מובאים בתרגום שלי, צ"ב) את פגישתה של בתו של האופוזיציונר הוותיק, עלי אבו זיד, עם 'האח המפקד' אחרי שאימתו נמוגה ולוב השתחררה משלטונו. כשנתיים אחרי שיצא ספרה לאור וכשלוש שנים אחרי המהפכה התחוויר להילסום ולכשישה מיליון אזרחי לוב עד כמה גדול הפער בין שחרור לכינון מדינה, או 'בין חירות לדמוקרטיה', כלשונה של אבו זיד. בעת כתיבת שורות אלו לוב עדיין מפורקת לחלקיה, החבל המזרחי שבירתו בנגאזי הכריז על עצמאות, מיליציות אסלאמיסטיות נלחמות נגד מיליציות צבאיות הפועלות בחסות הממשלה ובמימונה, אחד ממפקדי המיליציות הצבאיות, ח'ליפה חפטר, מנהל מאבק כפול, נגד התנועות האסלאמיות ונגד הממשלה, קרבות רחוב מתנהלים בבירה טריפולי, וגם חוקה עדיין אין ולא ברור מתי תנוסח.

הנרטיב שהילסום, עיתונאית במקצועה, מציגה בפני קוראיה איננו מחדש הרבה מעבר למסגורם של קד'אפי ומשטרו שעליהם טרחו כלי התקשורת במשך שנים. אולם חשיבותו של ספרה הוא המגע הישיר, הבלתי אמצעי, עם קולות רבים שלא נשמעו עד כה. מקורותיה רבים, הן בממשל הן באופוזיציה, היא שהתה בלוב תקופה ארוכה, לעתים מתוך סיכון חיים, וכך הצליחה לשרטט בססגוניות ובשפה קולחת את דמותה של מדינה במעבר ואת דמותו של מנהיגה שהוביל אותה לאבדון.

הילסום מספרת סיפור כשאת תוכניתה היא מעדיפה במקרים רבים לייחס למקורותיה. כך, למשל, על השאלה החשובה מדוע לוב שונה ממצרים או תוניסיה אומר נזאר מהאני, גולה לובי שהתגורר באנגליה, 'במדינות הללו שררה פסוודו-דמוקרטיה, אבל לנו לא היה דבר. לא היו אצלנו הפגנות או שביתות. היינו חברה נטולת פעילות או מחאה, לכן אימצנו במהירות את נתיב המאבק המזויני' (עמ' 35). זוהי אמנם הטענה הרווחת, והיא יכולה לכאורה להסביר את ההבדלים בין מצרים ותוניסיה לבין לוב. אולם גם בתקופת שלטונו של קד'אפי הכירה לוב בקיומה של

אופוזיציה, חלקה דתית חלקה ליברלית. לא הייתה זו אופוזיציה שיכלה להגשים את עצמה בהתארגנות פוליטית מותרת, בכינון מפלגות או לכל הפחות בהבעת דעותיה בכלי תקשורת. במידה רבה הייתה זו אופוזיציה השאית, דומה לזו שרחשה בעיראק בתקופתו של סדאם חוסין, או באיראן בתקופת השאה. הילסום עצמה מספרת על אלפי העצורים הפוליטיים שנכלאו בכתי הכלא הנוראיים של המשטר בלוב ועל הגולים שתכננו ללא הצלחה להפיל את המשטר. ספק גם אם הטענה שהמשטר בתוניסיה תחת שלטונו הרודני של זין אל-עאבדין בן עלי היה משטר פסוודו-דמוקרטי הייתה מתקבלת על דעתם של המהפכנים התוניסאים. טענתה של הילסום שהשליטה המוחלטת של קד'אפי במרחב הציבורי ובשיח הציבורי מסבירה את ההבדל בין המדינות המהפכניות, מתקשה להסביר את המניפולציות הפוליטיות שקד'אפי נאלץ לנקוט כדי לשמר את שלטונו. כך, למשל, קד'אפי נשען על שבטים נאמנים, ייבא שכירי חרב ממדינות אפריקה ותמרן בין משפחות נאמנות שהיו בנות שבט, לבין משפחות ושבטים שאת נאמנותם היה צריך לרכוש בהטבות רבות. ההבנה ששלטונו אינו מובטח ושהטלת אימה לבדה אינה מספיקה חייבו את קד'אפי לנהל דיאלוג עם נציגי ציבור, גם אם דיאלוג זה רחוק מאוד מהגדרתה של דמוקרטיה דליברטיבית.

נראה כי גם ביטחונו של קד'אפי בצבאו לא היה מוחלט. כך, למשל, הוא אסר (על פי מקורותיה של הילסום) להחזיר ללוב את גופותיהם של אלפי החיילים שנהרגו בצ'אד במלחמה הארוכה שהתנהלה בשנות השבעים. רובם נקברו בשטח צ'אד משום שקד'אפי, שטיפח את נרטיב הגבורה במלחמה, לא רצה שאזרחי לוב יראו את גופות בניהם. אחרים טענו כי קד'אפי יצא למלחמה בצ'אד כדי להתיש את הצבא וכך למנוע ממנו לעשות הפיכה. גיוסם של בני הטוארג השחורים ושל אזרחים ממדינות שכנות כשכירי חרב מבהיר היטב את הפרנויה שהכתיבה את צעדיו של קד'אפי, אבל באותה עת הם גם חושפים את היקף הרחשים נגדו. אמנם את קולותיהם של מתנגדיו של קד'אפי בתוך לוב, של קצינים בכירים ושל פקידי ממשל, יכלה הילסום להציג רק אחרי סיומה של המהפכה, אבל כאן טמון ייחודו של הספר. המחקרים הרבים על תקופת כהונתו של קד'אפי נשענים בעיקר על הנרטיב השלטוני ועל דו"חות מודיעיניים זרים שהתעניינו בעיקר במעשי ההנהגה, באישיותו של ה'אח-המפקד', ביחסי החוץ של לוב, ובפרויקטים הכלכליים שפיתח. קשה היה למצוא באלה תיאורים של המתח החברתי בין הטוארג השחורים לבין אזרחי לוב, או להבין מדוע נאלצו בני הטוארג להימלט כאשר פרצה המהפכה, שכן הם נחשבו לבעלי בריתו של קד'אפי.

גם היחסים בתוך משפחת השלטון והמתח בין האחים, בנוי של קד'אפי, לא היה חלק מן המידע הסטריאוטיפי שנבנה בכלי התקשורת ובחלק מן המחקרים על לוב. כך, למשל, היכו מקורביו של מוחמד, בנו של קד'אפי מאשתו הראשונה, את מקורבי מעצצם, בנו החמישי, בשל סכסוך על שליטה במפעל המילוי של חברת קוקה קולה. מוחמד וסעדי תמכו בשתי קבוצות כדורגל יריבות, ובאחד המשחקים פרצו אוהדי

קבוצתו של מוחמד למגרש והחלו להכות את שחקני קבוצתו של סעדי. בהוראת סעדי התערב הצבא והשאיר אחריו לפחות עשרים הרוגים. סיפור אחר מתייחס לשאיפתו של מעתצם להקים לעצמו מיליציה פרטית אחרי שאחיו הצעיר ח'מיס מונה לפקד על החטיבה השביעית והזמין ציוד צבאי בהיקף של 165 מיליון דולר, עסקה שאישר ראש ממשלת בריטניה טוני בלייר. לפיכך פנה מעתצם לחברת הנפט הלאומית ודרש ממנה סכום של 1.2 מיליארד דולר כדי לממן את הקמתה של המיליציה שלו. מנהל החברה פנה לקד'אפי, וזה צחק והורה לו להתעלם מן הדרישה (עמ' 160).

פרק שלם ומרתק מקדישה הילסום לתיאור מפורט של יחסי האחים ויתר בני המשפחה. הפרק מתאר, בין היתר, את שיתוף הפעולה התמוה – אך הלא מפתיע – בין סיף אל-אסלאם, הבן שהפך לפניה הייצוגיות של לוב במערב, לבין לונדון סקול אוף אקונומיקס. 'בשעה שסיף למד, מינה טוני בלייר את מנהל לונדון סקול אוף אקונומיקס, הכלכלן סר הווארד דיוויס, לשמש כנציב הכלכלי ללוב (משרה שממנה התפטר מאוחר יותר) ובהמשך הוא הצטרף למועצה המייעצת של רשות ההשקעות הלובית שייסד סיף בשנת 2006' (עמ' 174). לונדון סקול אוף אקונומיקס ביקש וקיבל מענק בסך 1.5 מיליון ליש"ט ביום שבו סיף סיים את לימודיו בשנת 2008. אמנם תיאורים אלו אינם חדשים, והם נידונו בהרחבה בתקשורת הבריטית בזמנו, אבל חשיבותם היא דווקא בהקשר שהילסום מציגה, כחלק מטיפול המיקרו שהיא מעניקה לפוליטיקה של לוב. אולם העניין שיש בתיאורים צבעוניים אלו אינו יכול לחפות על היעדרן של תובנות ומסקנות מקוריות או חדשות העשויות לשפוך אור על היסודות שהובילו לכך שבלוב דווקא, תחת שלטון קד'אפי, נוצר דגם משטרי יחיד במינו, 'אל-ג'מאהיריה'. האם זוהי גאונות פוליטית של מנהיג שהבין שרק על ידי יצירת ביזור מלאכותי של יציגות פוליטית וריכוז מוחלט של סמכויות יהיה אפשר לנהל מדינה שסועה כל כך? הילסום גורסת כי הוא היה 'דיקטטור מן הזן הישן, מגלומן חסר רחמים, אבל הוא סירב להגדיר עצמו נשיא [...] הוא היה בטוח עד הרגע האחרון שהעם הלובי עדיין אוהב אותו' (עמ' xix). ספק אם מישהו באמת יכול לדעת מה חשב קד'אפי בימיו האחרונים, אבל האם אין מקום לתמוה על עצם המאמץ שהשקיע כדי ליחד את שיטת משטרו ממשטרניהם של מנהיגים ערבים אחרים שלהם הוא בז? האם הלאומיות הלובית ותחושת השייכות למדינה התפוגגה בעקבות המהפכה שהולידה את ההתפוררות? האם מדינה שלא הכירה מוסדות פוליטיים אינה יכולה לכונן מוסדות כאלה בעקבות מהפכה? האם לוב היא רק עוד מדינה המייצגת לא רק את היעדר הדמוקרטיה, אלא בעיקר את הגישה הסטריאוטיפית, שלפיה מדינות ערב (ומדינות האסלאם) אינן יכולות, מעצם טבען, לכונן דמוקרטיה?

תשובות לשאלות אלו מחייבות מחקר השוואתי, היסטורי, חברתי ותרבותי, בוודאי בין המדינות שחוו מהפכות. יש להדגיש, מתן תשובות לשאלות אלו איננה מטרתו של הספר, אבל בתוך התיאורים המרתקים, גם אם בלתי שיטתיים בחלקם, קשה

לאחר קצות חוט שיבהירו את 'הדרך הלובית'. באחד מנאומיו, נאום שנישא עוד לפני שהחלו הקרבות הגדולים, הזהיר קד'אפי מפני התמוטטות המדינה ומפני השתלטות הארגונים האסלאמיסטיים אם יתמוטט משטרו. אזהרות דומות השמיעו חסני מובארכ, בשאר אל-אסד, עלי עבדאללה צאלח, נשיא תימן, וזין אל-עאבדין בן עלי כאשר המרי בארצותיהם איים על שלטונם. לכאורה נבואותיהם התגשמו, בוודאי אם בוחנים את תגובות המערב לתוצאות המהפכות. מנהיגים אלו הם המנהיגים שהזינו במשך עשרות שנים את התפיסה ששמשה היטב את מדינות המערב, ולפיה מנהיג חזק, גם אם הוא דיקטטור, עדיף על פני ערב רב פוליטי שיקשה על מדינות המערב לעשות עסקים עם המדינה. ללא מנהיג תקיף לא תהיה כתובת אחראית לניהול ענייני המדינה, ודמוקרטיה, כפי שאמר אסד, צריכה להתאים עצמה לסוג המדינה שבה היא צריכה להתקיים. מדינות המערב, גם בעידן הפוסט-קולוניאלי, לא ויתרו על הנוסחה שהשליט הוא חזות הכול, ולציבור אין כל יכולת לקבוע או למנוע את החלטות השלטון.

תרומתן של תפיסות אלה לאישוש כוחם של המנהיגים הללו הייתה מהותית, הן בסוריה ובמצרים והן בלוב. גם הסנקציות שהוטלו על לוב אחרי הפיגוע במטוס פנדאם מעל לוקרבי בשנת 1988 לא נועדו לשנות את שיטת המשטר. הן כוונו למטרה צרה ומדויקת, ומשזו הושגה, הוסרו הסנקציות וקד'אפי זכה לרהביליטציה. רק כעבור כחמש-עשרה שנים נעשה שיווק הדמוקרטיה ליעד מפורש של הממשל האמריקני, אחרי כיבושה של עיראק, עם לידתו של רעיון 'המזרח התיכון המורחב', שהיה למילת קוד הרומזת לכל מדינות האסלאם שלהן יש לשווק את הדמוקרטיה המערבית. דמוקרטיה וזכויות אדם אינן חלק מן הדיאלוג הידידותי והאינטרסנטי שהממשל האמריקני מקיים עם סעודיה. זכויות אדם במצרים הטרידו את וושינגטון בדרך כלל רק על רקע פגיעות במיעוט הקופטי, וכך גם בסוריה, שבה אפילו מספר ההרוגים האדיר, למעלה מ-200,000 בני אדם בעת כתיבת שורות אלו, לא הצליח לעורר התגייסות בין-לאומית ממשית. משום כך אין תמה שקד'אפי יכול היה לסמוך על הברית הכלכלית שנוצרה בינו לבין מדינות וחברות מערביות ולראות בה אישור לשיטת משטרו.

גם שחיתות משטרית, כפי שהיא מתוארת לפרטיה בספרה של הילסום, אינה ייחודית ללוב. שוחד, 'עמלות' נדיבות, ארמונות פאר ורדיפת הנשים, שיצקו תוכן לדימוי הסטריאוטיפי של קד'אפי, לא הפריעו למדינות המערב, לא בלוב ולא במדינות אחרות. עד כמה התייחסות זו גיבשה את עמדותיהם של מתנגדי המשטר, הגלויים והסמויים, כלפי המערב בכלל וכלפי ארצות הברית בפרט? האם הסיוע הצבאי המסיווי שהמורדים זכו לו מצד מדינות נאט"ו, סיוע שבלעדיו כנראה לא היה אפשר להכריע את המשטר, טשטש את הזעם כלפי המערב בשל יחסיו עם קד'אפי? לכך אין כמעט תשובה בספר.

גם שאלת הלאומיות הלובית ושאלת עתידה לאחר המהפכה מעוררות תהיות רבות על רקען של תפיסות מחקר מסורתיות שעדיין גורסות שמדינות ערב, בהיותן

'יצירות מלאכותיות', אינן אלא מקבץ של שבטים שרק ממתנינים להזדמנות לפורר את המסגרת הלאומית לרכיביה. עיראק, סוריה, תימן ולוב, מספקות לכאורה שפע הוכחות לתפיסות האלה, עד כי הן משכיחות תופעות דומות שהתרחשו אחרי פירוקן של יוגוסלביה ושל צ'כוסלובקיה, ובעת האחרונה – של אוקראינה. ואולם, תפיסה זאת מאבדת מתקפותה, אם הייתה לה כזאת, כאשר הדברים אמורים במצרים או בתוניסיה, השומרות על קוהרנטיות לאומית, וגם במדינות שבהן הצליחו מיעוטים להקים לעצמם חבלים דמויי מדינות עצמאיות, כמו הכורדים בעיראק, והם אינם מוותרים על השתייכותם למדינת העל. האם אפשר לערוך אנלוגיה בין לוב לסוריה או לעיראק? האם תפסע לוב בנתיב המצרי? לבר מן הקביעה שאנלוגיה היא אמצעי מטעה ואפילו מסוכן לשימוש בניתוח פוליטי או חברתי, עצם החיפוש אחרי אנלוגיה נגוע במהותנות. הוא מעיד על המרדף אחרי 'דגם' שיסביר את הכול, מעין מטא-תיאוריה ייחודית למזרח התיכון, שתשמש מפת דרכים מדויקת להבנת העבר ולחזוי העתיד.

הצגת מאבקי של האופוזיציה הלובית, הפוליטית והצבאית, מסתיימת בספרה של הילסום עם כישלונן של הבחירות לכונן ממשלה יציבה שתתחיל לשקם את לוב, תבנה מוסדות שלטון, תנסח חוקה שתייצג את שאיפות המהפכנים, תפתח את המרחב הציבורי ותבנה נרטיב חדש. כנדרש, הילסום נזהרת מאוד מלנבא את עתידה של המדינה, שעל פי אחת ממקורביה 'השגת החופש בה אין פירושה השגת דמוקרטיה'. האירועים האלימים ואובדן השליטה של הממשלה בשנים שחלפו מאז פורסם הספר, מעוררים למהר ולקטלג את לוב כמדינה כושלת, או נכון יותר, 'כמדינה בספק'. בראייה לאחור יצדק גם מי שיטען שהיה מוטב ללוב אילו קד'אפי היה נותר על כנו. הילסום אינה שבויה בתפיסה זו, והיא חפה מיומרתו של המשקיף מהצד המשיא עצות מלומדות. ספרה דומה לקובץ תמונות בתערוכת המהפכה בלוב, ובכך חשיבותו.

צבי בראל

